DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-117-134

ARCHAEOGRAPHICAL EXPEDITIONS OF KAZAN UNIVERSITY

Ayrat Faikovich Yusupov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

Enzhe Nailevna Sabirova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru.

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article highlights the study of the history of the archaeological expeditions undertaken by Kazan University, their scientific and social significance and their role in the Tatar people's life. The study is based on a review of handwritten and rare printed books found during these expeditions, organised over the course of half a century.

Having worked in 900 settlements in 15 regions of five autonomous Russian republics, the archaeographic expeditions of Kazan University returned to the Tatar reader more than 10,000 manuscripts in the Turkic-Tatar, Arabic and Persian languages, about one and a half thousand printed books. Among the found manuscripts, the most prevalent are records of religious content: the Koran, Karim, Havtiyak, hadiths, prayer books, religious works on the history of the prophets, monuments of language, literature, oral folklore, history, medicine and ethics. The significance of these expeditions was not limited to the collection, accumulation and scientific study of the manuscript monuments, but at one time, it was the only way to preserve them from disappearance forever. This article makes this process the main object of our study, it specifies the contribution of archaeographic expeditions both to the history of the Tatar people, and to the development of literary criticism, determining its novelty and relevance.

The main objective of the research within the article is to study the history, scientific and national-cultural significance of the archaeographic expeditions carried out at Kazan University.

Key words: Kazan University, archaeographic expedition, manuscript, printed book, research work

1. Introduction

In the history of Kazan University, one of the scientific centres conducting oriental studies and having fundamental scientific potential, of particular value is the archaeographic expedition, organised with the purpose of collecting and studying manuscripts, early printed books in the Turkic-Tatar, Arabic and Persian languages from different regions of Tatarstan and Russia. This expedition, which existed for half a century, was of great importance as one of the longest-lived expeditions with a rich history.

The archaeographic expedition, which operated continuously from the 1960s, pursued a number of important goals that have not lost their relevance to this day. On the one hand, it was supposed to collect and store written monuments, ancient manuscripts written in pen, printed books, documents from various regions of Tatar residence, thus preserving the richest national and cultural heritage. On the other hand, the task was to study them in the scientific aspect, republish and introduce them into the scientific circulation. Thirdly, the task of the expedition included "the study of documents and handwritten monuments from private libraries, as well as the collection of historical materials, whose storage was not provided in unofficial places, into an official place" [1, p. 19].

The official starting point of the archaeological research, whose first steps were made at Kazan University in the 19th century, dates back to 1963.

From 1963 to 1988, the expedition was organised by the Department of History of the USSR, and from 1989 by the newly created Department of the Tatar People's History. From 1963 until 1989, the expedition continued to work under the leadership of Mirkasim Usmanov, and from 1990, this work was taken up by Dzhaudat Salimovich Minnullin. From the summer of 1992 to 2012, this expedition was conducted jointly with the Department of Manuscripts and Rare Books of the National Library [2, p. 14].

In certain periods, the process of collecting manuscripts at Kazan University and the activities of the archaeographic expedition became the object of study in the works of such scientists as M. G. Gosmanov [1; 3; 4], Dzh. S. Minnullin [5; 6; 7], I. Yu. Krachkovsky [8], M. I. Akhmetzyanov [9], R. F. Mardanov [2], D. M. Gosmanova [10; 11], D. A. Mostafina [11; 12] and others. Individual reviews of archaeological expeditions were also published in the books dedicated to the anniversaries of the Tatar Faculty in different years [13; 14; 15].

2. Methodological basis of the work

This article aims to provide an insight into the history of the Kazan University archaeological expedition, to determine its role in the scientific, national-cultural and literary terms, and to review the most significant ancient manuscripts and printed books found through the efforts of scientists working in this field.

In the process of writing this article, we put forward the descriptive, search and axiological methods as the main ones. The descriptive method was used in studying the heritage found as a result of the archaeological expedition. The search and axiological methods were used in the course of studying the history of archaeological expeditions associated with the educational institution.

3. Discussion

Despite the fact that archaeological expeditions at Kazan University officially began in 1963, they have a rich history. Professor Ch. Fren (1782–1851), who stood at the origins of the School of Oriental Studies at the University, placed an advertisement in the periodical press about the acquisition of the manuscripts of historical and literary content, written in Arabic (Issue 11 of the newspaper "Kazanskie Izvestia" ("The Kazan News") of 1811), he was one of the first to get interested in collecting and studying oriental manuscripts. Ch. Fren's colleague I. Khalfin (1778–1892), intending to use historical manuscripts as a teaching aid, made a particularly great contribution to collecting and introducing them into the scientific circulation [16, pp. 118–119]. Thus, the text of the edition "Ekhwale Chyngyzkhan we Aqsak Timer" ("The Life of Chingiz Khan and Aksak Timur"), published in 1819, was found and processed by I. Khalfin. Khalfin also transferred to the university library "Zhemig-et-tewarikh" ("General History") by Kadyir Galibek, written in 1602 in Kasimov and preserved to this day. Later this work was published by I. Berezin (1818–1896) [17].

The work of collecting and publishing oriental manuscripts was continued by Karl Fuchs (1776–1846), Mirza Kazem-Bek (1802–1870) and Ilya Berezin (1818–1896) [1, p. 21]. By the middle of the 19th century, the university's collection of oriental manuscripts had become one of the richest collections in Europe in terms of its content and volume [18, p. 7]. Unfortunately, due to the transfer of the University's Oriental Department to St. Petersburg University in 1855, the entire collection of oriental manuscripts from the library was sent to the capital. For unknown reasons, they might have been given away to a reader; only three manuscripts from this collection have remained in the library [16, p. 121].

The opening of the Society of Archaeology, History and Ethnography at Kazan University in 1878 made it possible to expand the work on collecting ancient manuscripts and rare books. During this period, the head of the library, Joseph Gotwald (1813–1907), was actively engaged in collecting manuscripts at Kazan University, contributing to the replenishment of the manuscript fund. In 1895, he donated his private collection, which included 95 oriental manuscripts, to the library. Currently, this collection is kept as a separate fund. In 1900, Prof. N. Katanov (1862–1922) published a description of the manuscripts in the Gotwald Fund. In turn, continuing the work on collecting and studying manuscripts, N. Katanov participated in the expeditions to the Volga Region, Central Asia, Transbaikalia, Mongolia and Northwest China, and collected valuable manuscripts and books [19, p. 232]. Unfortunately, along with his library of 3,600 volumes, all the manuscripts were sent to Turkey [1, p. 22].

From the 1920s, the work on collecting manuscripts and rare books developed in close connection with the name of Said Vahidi (1887–1938) who taught in 1919–1921 at the Workers' Faculty of Kazan University. He actively collaborated with the Society of Archeology,

History and Ethnography at Kazan University. Through his efforts, more than 3,000 books and manuscripts, preserved in the hands of the people, were found and transferred to the libraries and funds of research institutes. Thus, by the mid-twenties, he collected more than 200 manuscripts and transferred them to the State Museum of the TASSR, in 1930 1127 manuscripts went to the Tatar Research Economic Institute, in 1934 more than 500 manuscripts were sent to the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences. Among them were "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale about Yusuf") by Kul Gali, "Nahj-el-Faradis" ("A Direct Path to Heaven") by M. Bulgari, "Tavarikhi Bulgaria" ("The History of Bulgar"), "Defteri Chyngyzname" [1, pp. 30–31], etc. M. Gosmanov noted that "the idea of going out to the people to collect manuscripts, which found material embodiment in the work of Said Vahidi, is the path that must be followed" [1, p. 33]. Therefore, the archaeographic expedition of Kazan State University is considered to be the continuation and development of Said Vahidi's work and is assessed as "the revival of the traditions of the Kazan Orientalist School in the field of collecting and studying the Eastern manuscript heritage" [7, p. 153].

Due to the situation in the thirties and the Great Patriotic War, the search was resumed only in the 1950s by the university teacher Zhavad Almazov. He contributed to the replenishment of the funds by transferring more than a dozen manuscripts that he had collected from the population to the university library.

Since the 1960s, the work on collecting and introducing manuscripts into the scientific circulation was referred to the activities of dialectological expeditions [20] that further grew into a permanent archaeographic expedition. In the summer of 1961, Dilyara Tumasheva organized a dialectological expedition to Siberia, to study the Baraba Tatars. Mirkasim Gosmanov, a third-year student of the Tatar Language and Literature Department, who was studying written monuments under the supervision of Khatyip Gosmanov and Shamil Mukhamedyarov, joined the expedition. Searching for old handwritten books and monuments of Arabic writing, the future scholar, in addition to dialectological research, got interested in collecting the folklore of the Baraba Tatars. During this trip, he came across Sagdi's work "Bustan" and the historical record "Baraba ile" ("The Country of Baraba") in the village of Um in the Kuibyshevsky District of the Novosibirsk Region (Fig. 1). The history of Tobolsk-Baraba aroused his real interest in the manuscript heritage.

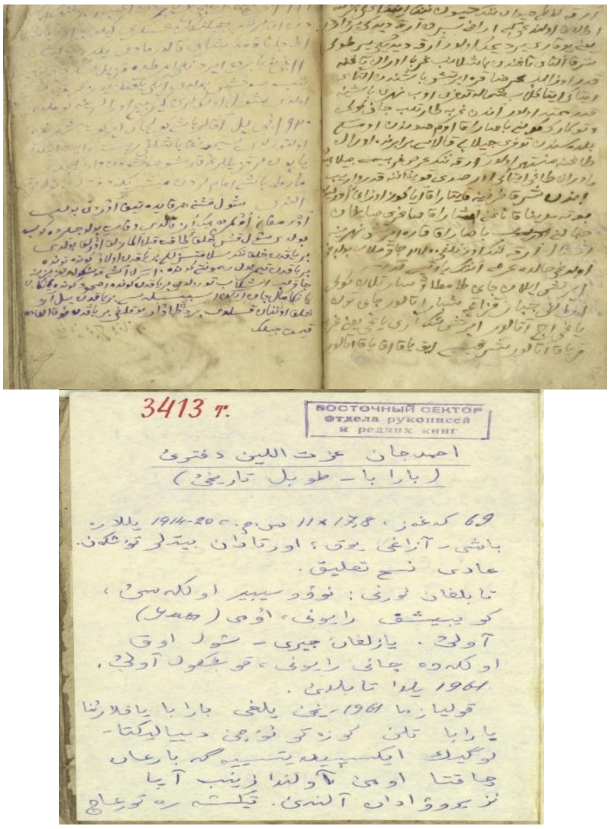

Fig. 1. History of Tobolsk-Baraba. The Novosibirsk Region, the Kuybyshevskiy District, v. Um. KSU DE - 1961

After returning to Kazan, M. Gosmanov shared his impressions of the Baraba Region with Sh. Mukhamedyarov, and the mentor unexpectedly suggested organizing an archaeological expedition. The first expedition under the leadership of Mirkasim Gosmanov was the third trip to the Sergach District of the Gorky (now Nizhny Novgorod) Region and the Orenburg Region in 1963.

The archaeographic expedition that began with this blessing lasted for almost half a century, it returned many names, historical monuments, printed books to the Tatar world and introduced them into the scientific circulation. During the period from 1963 to 1989, this expedition made it possible to replenish the collection of oriental manuscripts of the Manuscripts and Rare Books Department in the Kazan University Library by 5831 units: if by 1963 there had been 5701 units, by 1989 their number increased to 11630 units. The geography of the study of these scientific trips, in addition to the settlements on the territory of

Tatarstan, covered the territory from the Kasimov Region in the east to the Irkutsk Region in the north, from Perm to Vyatka in the north and to Astrakhan in the south, "it occupied two thirds of the territory of the Russian Federation" [7, p. 153]. In these expeditions, organised under the leadership of M. Gosmanov, students took part along with the scientists of the University of that time, Kh. Gosman, M. Zakiev, Sh. Mukhamedyarov, later I. Gilyazov, Dzh. Minnullin, F. Shakurov, R. Mardanov, ethnographer R. Kashafutdinov and others.

In the field of collecting and studying manuscripts, the work of the outstanding archeographer Albert Fatkhi, the head of the Oriental Manuscripts Sector of the Department of Manuscripts and Rare Books, is of special value. The scholar, who devoted more than 32 years of his life to his favourite work, organised scientific trips in the summer, conducted research in Kama Arty (Zakamye), the north-eastern regions of Tatarstan. He was engaged not only in the development of the funds of the Department of Manuscripts, but also made a significant contribution to their study and introduction into the scientific circulation [16, pp. 185–188].

The university expedition, for material reasons, reached its peak in the early 1990s. Only thanks to the dedicated scientist, Dzhaudat Minnullin, these trips continued. At the same time, a proposal was made to organise a joint archaeological expedition of KSU and the National Library, and from the summer of 1992 it was officially realized [2, p. 14]. Joint archaeological expeditions of Kazan University and the National Library of Tatarstan "in 1992–2009 and 2011–2012, lasting a total of twenty years, served their common goals with unity and fruitfulness" [2, p. 16]. The heads of the collective expeditions were Dzhaudat Minnullin from the University, Raif Mardanov (1992–2000), Lazzat Khaidarov (2001–2004), Lenar Gubaidullin (2006–2012) from the National Library. Along with students of the Faculty of Tatar Philology and History (originally the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages), the Faculty of History of the University, students of the Naberezhnye Chelny Pedagogical Institute took an active part in these trips. Over these years, the collective expedition worked in the regions and republics of Orenburg, Perm, Penza, Ulyanovsk, Bashkortostan, Chuvashia, Nizhny Novgorod, Mari El, Udmurtia, in the Atninsky and Vysokogorsky Districts of Tatarstan. In total, over twenty years from 1992 to 2012, 3213 handwritten and printed books were found and introduced into the wide scientific circulation. Among them, along with historical, literary and religious manuscripts, early printed books in Arabic script, "the issues of the famous magazine "Shura" and many other Tatar magazines of the early 20th century", were found [7, p. 148]. From 2012, unfortunately, this joint expedition stopped its work.

The fruitful work of the archaeographic expedition allowed almost doubling the fund of Eastern manuscripts of the Department of Manuscripts and Rare Books of the Scientific Library of Kazan University. During this time, rare books, manuscripts, records on the history of Islam, manuals on astronomy, mathematics, geography and other branches of science, rural histories, shakirds' notebooks, dastans "Idegey", "Tulyak-Susylu", "Kyissa-i Avyk" and other materials, created in the period from the 7th century to the middle of the 20th century, were collected. The most common of them, of course, were the Koran and "Kyissa-i Yusuf" by Kul Gali. Despite the frequent cases of their discovery, the value of these finds is limitless. Thus, in 1982, during an expedition to the Kurgan Region, a very ancient copy of the Koran, dating back to the 16th century, was discovered (Fig. 2). This manuscript, kept in the library collection, is of great importance both as the most ancient version and as a translation that was carried out in the territory of Bulgar [21, pp. 93–105].

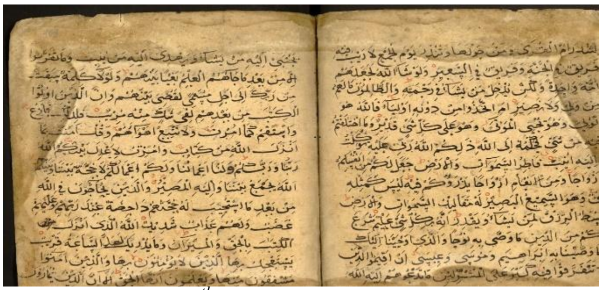

Fig. 2. Koran. 16th century. The Kurgan Region. AE-1982

The work "Kyissa-i Yusuf", which is the literary monument of the Bulgar period, enjoys great popularity among the Tatars (Fig. 3).

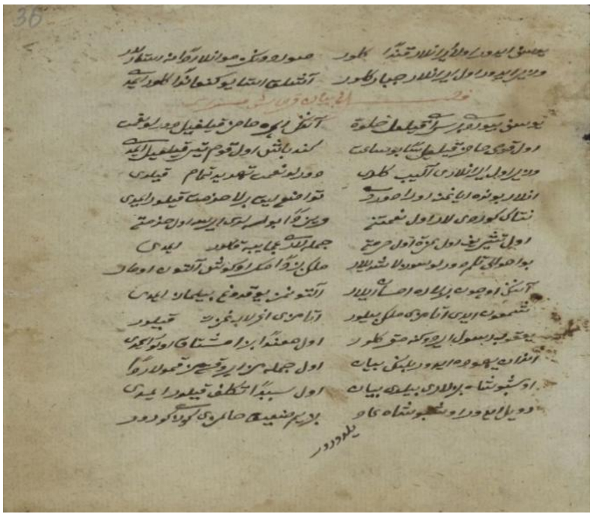

Fig. 3. Kul Gali. "Kyissa-i Yusuf"

During the expeditions led by M. Gosmanov, 77 copies of the work were found. In addition, research conducted by archaeologist Albert Fatkhi allowed researchers to collect 43 copies of "Kyissa-i Yusuf" in the library funds. These data testify to the prevalence and readability of this work.

Of course, not all found manuscripts or printed books can be a unique phenomenon. But individual finds bring huge discoveries, innovations, enrich sources for the history of literature: the return of a significant number of works of medieval Turkic-Tatar literature or the republication of already published editions, changes, additions to existing template opinions, information about the history of literature, creativity or personality of the writer. Thus, in 1964, an expedition to the village of Safazhaevo in the Nizhny Novgorod Region "presented" the autograph of Khusain Faizkhanov to the scientific community (Fig. 4). One of the important finds was a letter, written by the scientist to his fellow villager Khabibulla in 1856. Other autographs of Kh. Faizkhanov were given by the grandson of Sh. Mardzhani, D. Amirkhanov in 1986 [22, pp. 12–18].

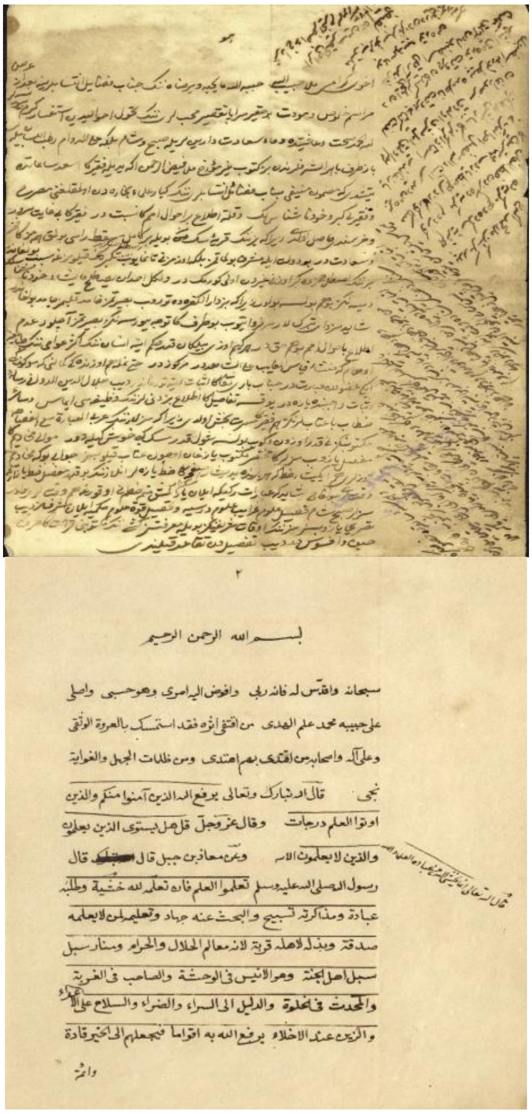

Fig. 4. Autographs of Khusain Faizkhanov. The 1850-1860s

Another example: in 1968, during an expedition to the village of Ekhmet (Akhmetovo) in the Bua (Buinskiy) District, a manuscript of "Nahj-el-Faradis" by Makhmud Bulgari translated in 1855 (Fig. 5) was discovered, and it helped to supplement certain information related to the literature of this period.

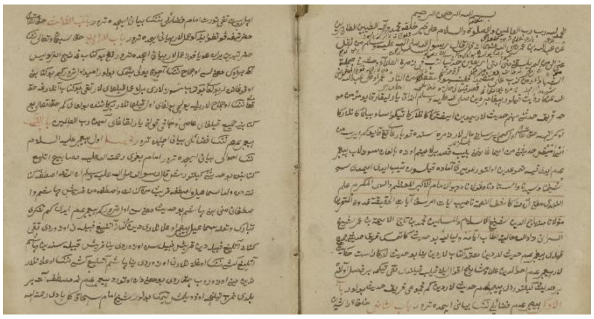

Fig. 5. Makhmud Bulgari. "Nahj-el-Faradis". v. Akhmetovo, the Buinsky District, 1968.

In 1969, in the village of Iske Sheimorza (Staroe Shaimurzino) in the Chuprele (Drozhzhanovskiy) District, an archaeological expedition discovered a manuscript of G. Kandalyi's work "Megshukname" ("The Book of Lovers") (Fig. 6). This find was valuable, on the one hand, because it returned this work to the Tatar reader and introduced it into the scientific circulation. On the other hand, it allowed researchers to enrich the literary facts about the writer's work. This is evidenced by the fact that G. Kandalyi's book, published in 1960, contained more than 2,500 poetic texts, while the 1988 edition, compiled by M. Gosmanov, contains 8,500 lines of text [7, p. 154].

Fig. 6. G. Kandalyi. "Megshukname". v. Staroe Shaimurzino, the Drozhzhanovskiy District. AE- 1969

In 1984, during an expedition to the village of Mazarbashy in the Berenge (Perenge) District of Mari El, a 1786-page manuscript of the work "Gorbetname" ("The Wanderer's Tale") written by G. Utyz Imani was discovered (Fig. 7). This find is of great importance and is considered today to be the oldest of the manuscripts of this work preserved in the library.

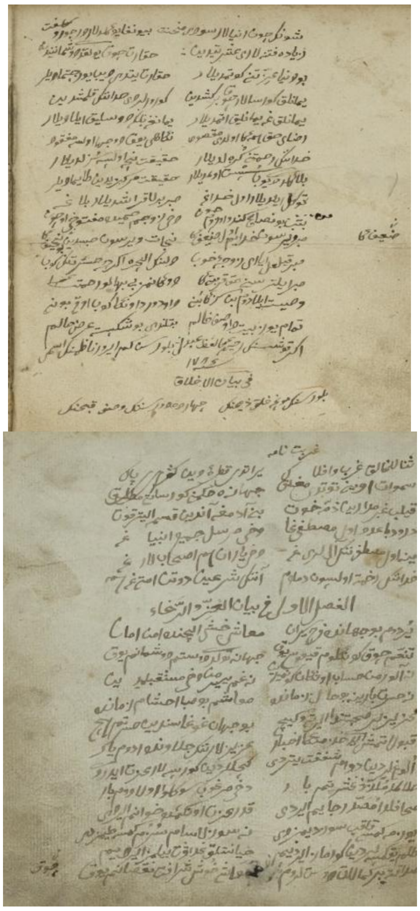

Fig. 7. G. Utyz Imeni. "Gorbetname", 1786. Mari El, the Perenge District, v. Mazarvashy. AE-1984.

In addition, among the samples of our literary heritage, one can find the copies of famous and hitherto unknown works of such outstanding Tatar writers as Muhammadyar, Utyz Imeni, Abulmanikh Kargalyi, Hibetulla Salikhov, Gabdelzhabbar Kandalyi, Miftakhetdin Akmulla, and other written sources concerning their translations. It is important to emphasize that many writers' literary heritage, found during these expeditions, was subsequently studied and published in the original and taken by researchers as an object of study, which made a significant contribution to the development of literary criticism.

At the same time, literary monuments of other Turkic peoples were also found during these trips, which allows us to once again emphasize the Tatar people's education, breadth of their views and knowledge of world literature. It is a well-known fact that the Tatars lived in close contact with the Eastern and Central Asian world. In addition, in the Tatar madrasahs, the shakirds used most of the books common in the Eastern world as textbooks. Therefore, in the regions where the Tatars live, copies of works written in Arabic, Persian, Uzbek,

Azerbaijani, Kazakh and Tajik are often found. Thus, in 1968, in the village of Yana (Novoe) in the Astrakhan Region, a copy of the work by the Persian writer F. Gattar "Tezkiretel Euliye" was found (Fig. 8). This find is the oldest of the surviving manuscripts in the Persian language, still kept in the library collection.

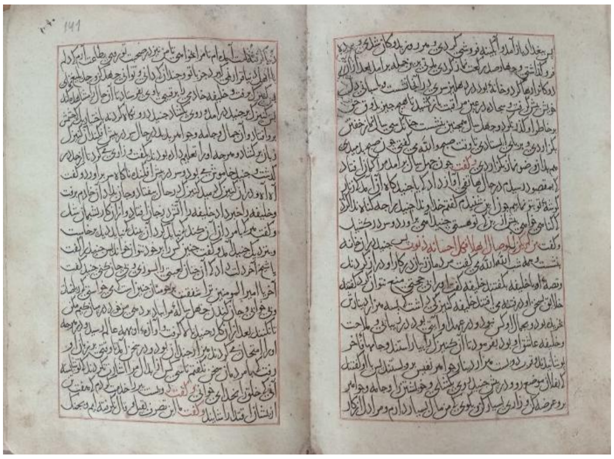

Fig. 8. Gattar. "Tezkiretel Euliye", 1281. The Astrakhan Region, v. Yana. AE-1968

Among the manuscripts found there are also those written in the Turkmen language. Thus, in 1968 in the Astrakhan Region, a manuscript from the collection of poetry by Mekhtum Kolyi, dating back to the end of the 19th century, was found (Fig. 9). This find is an important source for studying the history of national and cultural ties between the Turkic peoples.

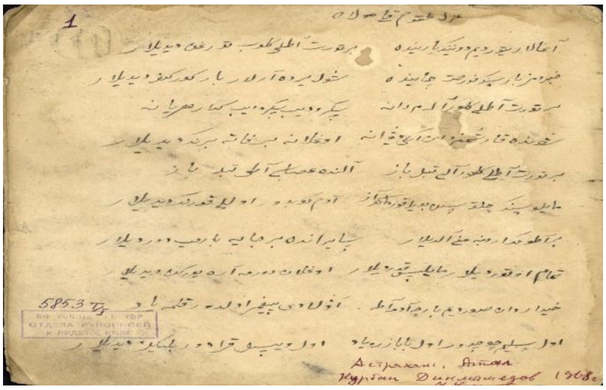

Fig. 9. A collection of poetry by Mekhtum Kolyi. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century. The Astrakhan Region. AE-1968

A valuable find was the manuscript of the work "Divan" by Galisher Nevai, a famous poet, thinker and statesman of the Uzbek people, who had a great influence on the development of Turkic literature. The manuscript was found in the village of Kaiynlyk (Berezovka) in the Buinsky District (Fig. 10) [23, pp. 73–75].

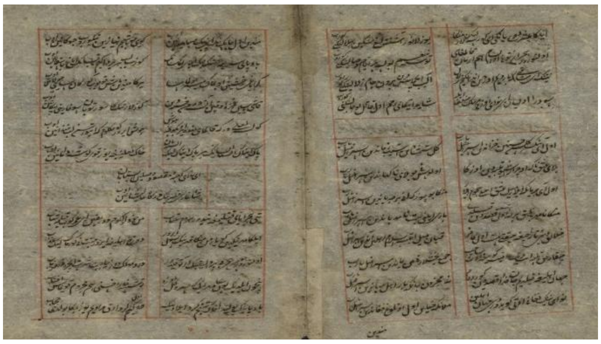

Fig. 10. Galisher Nevai. "Divan", the Buinsky District, v. Kaiynlyk. AE-1968

Thus, the manuscripts and printed books, found as a result of this expedition, remain an indispensable proof on the way to eliminating many "blank spots" that existed in science and clarifying individual facts. These trips allowed many of these monuments to be preserved from disappearance forever, so that they could be passed on to future generations as national cultural heritage.

4. Main results

During the expeditions, which lasted for half a century, about 900 settlements in 15 regions of 5 autonomous republics of Russia were studied and more than 10,000 manuscripts, about one and a half thousand printed books written in the Turkic-Tatar, Arabic, Persian languages, covering many areas of science, were collected and transferred to library collections. Most of the found manuscripts are of religious content: Koran, Haftiyak, prayers of various lengths, records of the history of prophets, religious wills, salavats. In addition, a large volume of the collection relates to the field of language, literature, oral folklore, history, medicine and ethics. These expeditions were not limited to collecting manuscript monuments, but were also devoted to studying them; so owing to them, these manuscripts were first introduced into the scientific circulation.

Currently, the Sector of Oriental Manuscripts of the Department of Manuscripts and Rare Books of the Kazan University Library contains more than 15,000 manuscripts. This is the largest figure in Russia. 60 percent of these manuscripts and rare editions are the result of the activities of the archaeographic expedition! They still serve history, language and literary studies, our nation as a whole, and remain an object of study and modern scientific research.

* *The photocopies of the ancient manuscript books were taken from the fund of the Manuscripts and Rare Books Department of the Kazan University Scientific Library.*

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Gosmanov, M. G. (1994). *Po sledam per'evoi ruchki: zapisi arkheografa* [In the Footsteps of a Pen: Notes from an Archaeographer]. 463 p. Kazan', Tatar. knizh. izd. (In Russian)

2. *Arkheograficheskie ehkspeditsii Natsional'noi biblioteki: 30 letnii opyt* (2022) [Archaeographic Expeditions of the National Library: 30 Years of Experience]. R. Mardano*v*. 250 p. Kazan', "Milli kitaP" ("Natsional'naya kniga) izd. (In Russian)

3. Gosmanov, M. A. (1989). *Skol'ko poter' v kazhdoi nakhodke!* [Aren't There Many Losses in Every Find!]. Pamyatniki Otechestva. Al'manakh Vserossiiskogo obshchestva okhrany pamyatnikov istorii i kul'tury. No.1, pp. 115–124. (In Russian)

4. Gosmanov, M. A. (1990). *Itogi i perspektivy arkheograficheskikh rabot v Kazanskom universitete* [Results and Prospects of Archaeographic Work at Kazan University]. Materialy itogovoi nauchnoi konferentsii KGU za 1988 god: doklady na plenarnykh zasedaniyakh. Pp. 3–20. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

5. Minnullin, Dzh. S. (2004). *Izvestnyi uchenyi, pisatel', obshchestvennyi deyatel'* [The Famous Scientist, Writer and Public Figure]. Kazan utlary (Ogni Kazani). No. 5, pp. 151–155. (In Russian)

6. Minnullin, Dzh. S. (2015). *Vostochnaya arkheografiya v Kazanskom universitete: stranitsy istorii* [Eastern Archeography at Kazan University: Pages of History]. Tyurko-musul'manskii mir: identichnost', nasledie i perspektivy izucheniya (K 80-letiyu professora M. A. Gosmanov). Pp. 113–118. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

7. Minnullin, Dzh. S. (2023). *Sbornik statei* [Collection of Articles]. 358 p. Kazan', Tatar. knizh. izd. (In Russian)

8. Krachkovskii, I. Yu. (1960). *Sobranie arabskikh rukopisei v Kazani* [Collection of Arabic Manuscripts in Kazan]. Izbrannye sochineniya. T. 6, 739 p. Moscow-Leningrad. (In Russian)

9. Akhmetzhanov, M. I. (2019). *Izbrannye trudy* [Selected Works]. 336 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

10. Gosmanova, D. M. (2014). *Missiya arkheograficheskikh ehkspeditsii v sokhranenii i razvitii traditsii vostokovedeniya i islamovedeniya v Kazanskom gosudarstvennom universitete* [The Mission of Archaeographic Expeditions in Preserving and Developing the Traditions of Oriental Studies and Islamic Studies at Kazan State University]. Islam v mul'tikul'turnom mire: Musul'manskie dvizheniya i mekhanizmy vosproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve. Pp. 465–481. Kazan'. (In Russian)

11. Gosmanova, D. M., Mostafina, D. A. (2015*). Traditsii vostochnoi arkheografii v Kazani i Kazanskom universitete* [Traditions of Eastern Archeography in Kazan and Kazan University]. SLAVISTICA VILNENSIS. No. 60, pp. 203–223. (In Russian)

12. Mostafina, D. A. (2015). *Vklad M. A. Gosmanova v osnovanie i deyatel'nost' Arkheograficheskoi laboratorii Kazanskogo universiteta* [Contribution of M. A. Gosmanov to the Foundation and Activities of the Archaeographic Laboratory of Kazan University]. Tyurko-musul'manskii mir: identichnost', nasledie i perspektivy izucheniya (K 80-letiyu professora M. A. Usmanova). Pp. 61–69. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

13. *50-letie Tatarskogo fakul'teta* (1994) [The Tatar Faculty Is 50 Years Old]. 70 p. Kazan', Shəkli fəkhem. (In Russian)

14. *60 let Tatarskomu fakul'tetu* (2004) [The Tatar Faculty Is 60 Years Old]. 143 p. Kazan', Tipografiya Kazanskogo un-ta. (In Russian)

15. *Fakul'tet tatarskoi filologii i istorii* (2004) [Faculty of Tatar Philology and History]. Kazan', B. i. 42 s. (In Russian)

16. *Albert Fetkhi: stat'i i vospominaniya* (2007) [Albert Fetkhi: Articles and Memories]. Sost. Raif Mardanov. 399 p. Kazan'. (In Russian)

17. *Biblioteka vostochnykh istorikov, izdavaemaya I. Berezinym* (1854) [The Library of Eastern Historians, Published by I. Berezin]. T. II, Ch. I, Sobranie letopisei. Tatarskii tekst s russkim predisloviem. XVIII, 128 p. Kazan'. (In Russian)

18. Gotwald, J. F. (1855). *Opisanie arabskikh rukopisei, prinadlezhavshikh biblioteke Imperatorskogo Kazanskogo universiteta* [Description of Arabic Manuscripts Belonging to the Library of the Imperial Kazan University]. 302 p. Kazan'. (In Russian)

19. Karimullin, A. G. (1963). *Vostokovednye fondy biblioteki Kazanskogo universiteta im. V. I. Ul'yanova (Lenina)* [Oriental Studies Collections of the Kazan University Library named after V. I. Ulyanov (Lenin)]. Vostokovednye fondy krupneishikh bibliotek Sovetskogo Soyuza. Stat'i i soobshcheniya. Pp. 228–236. Moscow. (In Russian)

20. Yusupov, A. F., Faizullina, G. Ch. (2024). *Shkola tatarskoi dialektologii v Kazanskom universitete: predposylki, formirovanie i razvitie* [School of Tatar Dialectology at Kazan University: Prerequisites, Formation and Development]. TATARICA. No. 22 (1), pp. 26–48. (In Russian)

21. Garaeva, N. G. (2011). *Stareishii spisok Korana v sobranii Nauchnoi biblioteki im. N.I. Lobachevskogo Kazanskogo (Privolzhskogo) federal'nogo universiteta* [The Oldest Copy of the Koran in the Collection of the Scientific Library Named after N. I. Lobachevsky of the Kazan (Volga Region) Federal University]. Vostochnye rukopisi: sovremennoe sostoyanie i perspektivy izucheniya: Materialy Kruglogo stola (Kazan', 1 dekabrya 2011 g.).

Sostaviteli: R. F. Islamov, S. F. Galimov. Pp. 93–105. Kazan'. (In Russian)

22. Amerkhanova, E. I., Mardanov, R. F., Sabirova, Eh. N. (2023). *Sokrovishcha mysli tatarskikh prosvetitelei* [Treasures of the Tatar Enlighteners' Thoughts]. "Vernost' istine": K 200-letiyu istorika, lingvista i pedagoga Khusaina Faizkhanova: buklet vystavki v Muzee istorii KFU (18 maya – 3 iyunya 2023 goda). Pp. 12–19. St. Petersburg. (In Russian)

23. *Rukopisi Alisher Nevai v sobraniyakh kazani. Katalog* (2021) [Manuscripts of Alisher Nevai in the Collections of Kazan. A Catalog]. Sostavitel' i avtor opisaniya rukopisei – d. i. n. I. V. Zaitsev. 192 p. Moscow– Kazan' – Tambov. (In Russian)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА АРХЕОГРАФИК ЭКСПЕДИЦИЯ

Айрат Фаик улы Юсупов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru

Энҗе Наил кызы Сабирова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru

Казан университетында оешкан археографик экспедиция, Россиянең 5 автономияле республикасы һәм 15 өлкәсендәге 900 гә якын торак пунктта булып, төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендә язылган 10 000 нән артык кулъязма, мең ярымга якын басма китапларны татар укучысына кайтара, фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. Табылган кулъязмалар арасында дини эчтәлектәге Коръән Кәрим, Һәфтияк, догалыклар, пәйгамбәрләр тарихына багышланган дини язмалар, тел, әдәбият, халык авыз иҗаты, тарих, медицина, әхлак өлкәсенә бәйле ядкярләр күпчелекне тәшкил итә. Бу экспедицияләрнең әһәмияте кулъязма ядкярләребезне җыю, туплау, гыйльми яктан тикшерү белән генә чикләнеп калмыйча, үз вакытында аларны мәңгегә югалудан саклап калу ягыннан да бәһасез була.

Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Казан университетында эшләп килгән археографик экспедициянең тарихын әдәби аспектта өйрәнү, гыйльми һәм милли-мәдәни әһәмиятен билгеләү.

Тикшеренү барышында әлеге экспедициянең әдәбият белеме үсешенә керткән өлеше, гомумән, татар халкы яшәешендәге роле тәгаенләштерелә, ярты гасыр дәвамында оештырылган әлеге сәфәрләрдә табылган кулъязмаларга һәм сирәк басма китапларга күзәтү аша аның фәнни һәм иҗтимагый әһәмияте ассызыклана. Мәкаләнең яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә.

Төп төшенчәләр: Казан университеты, археографик экспедиция, кулъязма, басма китап, фәнни эшчәнлек

Кереш

Фундаменталь фәнни куәскә ия гыйльми үзәкләрнең берсе буларак, ориенталистик эзләнүләрне даими күз уңында тоткан Казан университеты тарихында Татарстан һәм Россиянең төрле төбәкләрендәге төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендәге кулъязмаларны, иске басма китапларны җыю һәм туплау максатыннан оештырылган археографик экспедиция аерым кыйммәткә ия. Ярты гасыр дәвамында оештырылып килгән әлеге экспедиция уку йортындагы озын гомерле, бай тарихлы экспедицияләрнең берсе буларак та әһәмиятле.

Узган гасырның алтмышынчы елларыннан даими эшләп килгән археографик экспедиция гаять әһәмиятле, әле хәзер дә актуальлеген югалтмаган берничә максатны күздә тотып

оештырыла. Бер яктан, татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә таралып яткан язма ядкярләрне, каурый каләм белән язылган борынгы кулъязмаларны, басма китапларны, документларны җыю-туплау, шул рәвешле бай милли-мәдәни мирасны саклап калу күздә тотыла. Икенче яктан, аларны гыйльми аспектта өйрәнү, әһәмиятлеләрен кабаттан бастырып чыгару һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү бурычы алга куела. Өченчедән, «хосусый архивлардагы документларны, шәхси китапханәләрдәге кулъязма истәлекләрне барлау да, рәсми булмаган урыннарда сакланышлары тәэмин ителмичә яткан тарихи материалларны бер урынга – рәсми урынга туплау да экспедиция бурычына керә» [1, б. 19].

Казан университетында тәүге адымнары XIX гасырда ук ясала башлаган археографик эзләнүләрнең рәсми башлангычы 1963 елга тоташа. 1963 елдан 1988 елга кадәр ул уку йортының СССР тарихы кафедрасы, 1989 елдан алып яңа оештырылган татар халкы тарихы кафедрасы каршында эшләп килә. 1963 елдан алып 1989 елга кадәр экспедиция Миркасыйм Госманов җитәкчелегендә дәвамлы һәм эзлекле төстә эшләп килсә, 1990 елдан бу эшкә Җәүдәт Сәлим улы Миңнуллин алына. 1992 елның җәеннән 2012 елга кадәр әлеге экспедиция Милли китапханәнең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге белән берләштереп оештырыла [2, б. 14].

Казан университетында кулъязмалар туплау процессы, археографик экспедициянең аерым чорлардагы эшчәнлеге М.Г. Госманов [1; 3; 4], Җ.С. Миңнуллин [5; 6; 7], И.Ю. Крачковский [8], М.И. Әхмәтҗанов [9], Р.Ф. Мәрданов [2], Д.М. Госманова [10; 11], Д.А. Мостафина [11; 12] һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә өйрәнү объекты итеп күтәрелә. Татар факультетының төрле еллардагы юбилейларына атап эшләнгән китапларда да археологик экспедицияләр хакында аерым фикерләр урын ала [13; 14; 15].

Хезмәтнең методологик нигезе

Әлеге мәкаләдә Казан университетындагы археологик экспедициянең тарихына экскурс ясау, аның фәнни һәм милли-мәдәни, әдәби яктан ролен билгеләү, бу өлкәдә хезмәт куйган галимнәрнең тырышлыгы белән табылган борынгы кулъязма һәм басма китапларның иң әһәмиятлеләренә күзәтү ясау бурычы куела.

Мәкаләне язу барышында, төп методлар буларак, тасвирлама, эзләнү һәм аксиологик методлар үзәккә куелды. Тасвирлама метод археологик экспедиция нәтиҗәсендә табылган мирасны өйрәнү юлында файдаланылды. Эзләнү һәм аксиологик методлар уку йорты белән бәйле археологик экспедиция тарихын өйрәнү барышында кулланылды.

Фикер алышу

Рәсми төстә 1963 елдан юл ала дип саналса да, Казан университетында археографик эзләнүләр бай тарихка ия. Университетта көнчыгышны өйрәнү мәктәбенең башында торучы профессор Х.Д. Френ (1782–1851) вакытлы матбугатта гарәп телендә язылган тарихи һәм әдәби эчтәлекле кулъязмалар сатып алуы турында игълан бирә (1811 елда «Казанские известия» газетасының 11 нче саны) һәм иң беренчеләрдән булып, шәркый кулъязмаларны җыю һәм өйрәнүгә кызыксыну уята. Х.Д. Френның хезмәттәше И. Хәлфин (1778–1892), укыту эшендә кулланма буларак файдалану ниятеннән, аеруча тарихи кулъязмаларны туплау һәм аларны фәнни әйләнешкә кертүгә зур өлеш кертә [16, б. 118-119]. Мисал өчен, 1819 елда нәшер ителгән «Әхвале Чыңгызхан вә Аксак Тимер» басмасының тексты И. Хәлфин тарафыннан табыла һәм эшкәртелә. 1602 елда Касыйм шәһәрендә язылган һәм безнең көннәргә кадәр сакланып калган әсәрләрнең берсен – Кадыйр Галибәкнең «Җәмигъ-ет-тәварих» әсәрен дә – университет китапханәсенә Хәлфин тапшыра. Соңрак бу хезмәт И.Н. Березин (1818–1896) тарафыннан бастырыла [17].

Шәркый кулъязмаларны җыю һәм бастыру эше Карл Фукс (1776–1846), Мирза Казем-бек (1802–1870), Илья Березиннар (1818–1896) [1, б. 21] тарафыннан дәвам иттерелә. XIX йөзнең урталарына университетның көнчыгыш кулъязмалар фонды Европа күләмендә иң бай эчтәлекле һәм күләмле коллекцияләрнең берсенә әверелә [18, б. 7]. Кызганычка каршы, 1855 елда университетның Шәрекъ бүлеге Петербург университетына күчерелү сәбәпле, китапханәнең көнчыгыш кулъязмалар фонды тулысынча башкалага җибәрелә. Билгесез сәбәпләргә нисбәтле рәвештә, бәлки алар укучыга кулга бирелгән булгандыр, әлеге коллекциядән барлыгы 3 кулъязма гына китапханәдә кала [16, б. 121].

1878 елда Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенең ачылуы борынгы кулъязмаларны һәм сирәк китапларны туплау эшен киңәйтү

мөмкинлеген бирә. Бу чорда Казан университетында кулъязмалар җыю эше белән китапханә мөдире Иосиф Готвальд (1813–1907) актив шөгыльләнә һәм кулъязмалар фондын баетуга үз өлешен кертә. 1895 елда ул китапханәгә 95 шәркый кулъязманы үз эченә алган шәхси коллекциясен бүләк итә. Хәзерге көндә бу тупланма аерым фонд буларак саклана. 1900 елда профессор Н.Ф. Катанов (1862–1922) Готвальд фондындагы кулъязмаларның тасвирламасын бастыра. Үз чиратында, кулъязмаларны җыю, тикшерү эшен дәвам итеп, Н.Ф. Катанов Идел буе, Урта Азия, Байкал арты, Монголия һәм төньяк-көнбатыш Кытайга оештырылган экспедицияләрдә катнаша, кыйммәтле кулъязмалар һәм китаплар коллекциясе туплый [19, б. 232]. Кызганычка каршы, аның 3600 томнан гыйбарәт китапханәсе белән бергә табылган кулъязма берәмлекләр дә Төркиягә китә [1, б. 22].

XX йөзнең егерменче елларыннан кулъязмаларны һәм сирәк китапларны туплау эше 1919–1921 елларда Казан университеты рабфагында укыткан, Казан университеты каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте белән актив хезмәттәшлек иткән Сәид Вахиди (1887–1938) исеме белән тыгыз бәйләнештә үсеп китә. Аның тырышлыгы белән халык кулында сакланып яткан 3000 нән артык китап һәм кулъязмалар табылып, китапханәләргә, фәнни институт фондларына тапшырыла. Мисал өчен, егерменче елларның урталарына аның тарафыннан 200 дән артык кулъязма тупланып, ТАССР Дәүләт музеена, 1930 елда 1127 кулъязма китап Татарстан гыйльми-тикшеренү экономик институтына, 1934 елда 500 дән артык кулъязма СССР Фәннәр Академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтына тапшырыла. Болар арасында Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф», М. Болгариның «Нәһҗ әл-фәрадис», «Тәварихы Болгария», «Дәфтәри Чыңгызнамә» [1, б. 30-31] һ.б. әсәрләр дә була. М. Госманов билгеләп үткәнчә, «кулъязма җыяр өчен халык арасына чыгу идеясе дә, Сәид Вахиди эшчәнлегендә матди гәүдәләнеш табып, реаль идея, алыштыргысыз чара – юл сыйфатында мирас» [1, б. 33] булып кала. Шуңа да Казан дәүләт университетында эшләп килгән археографик экспедиция Сәид Вахиди эшчәнлеген дәвам итә, үстереп алып китә дип санала һәм «Казан ориенталистика мәктәбенең Көнчыгыш кулъязма мирасны җыю һәм өйрәнү өлкәсендәге традицияләрен торгызу» [7, б. 153] буларак бәяләнә.

Утызынчы еллардагы вазгыять һәм Бөек Ватан сугышы белән бәйле төстә бераз тукталып торган эзләнүләр узган гасырның илленче елларында университет укытучысы Җәвад Алмаз тарафыннан җанландырып җибәрелә. Ул халык арасыннан җыеп алынган дистәдән артык кулъязманы университет китапханәсенә тапшырып, аның фондларын баетуга үз өлешен кертә.

1960 еллардан диалектологик экспедицияләр эшчәнлегенә [20] бәйле үсеп киткән кулъязмаларны туплау һәм фәнни әйләнешкә кертү эше даими археографик экспедициягә кадәр үсеп җитә. 1961 елның җәендә Диләрә Гариф кызы Тумашева Себергә, Бараба татарларына диалектологик экспедиция оештыра һәм Миркасыйм Габделәхәт улы Госмановны – ул вакытта татар теле һәм әдәбияты бүлегенең өченче курсында белем алган, Хатип Госманов һәм Шамил Мөхәммәдьяров җитәкчелегендә язма истәлекләрне өйрәнү белән шөгыльләнә башлаган студентны – үзе белән бергә Бараба якларына алып китә. Булачак галим, диалектологик эзләнүләр алып барудан бигрәк, Бараба татарларының фольклорын җыю һәм иске кулъязма китапларны, гарәп язулы истәлекләрне эзләү белән мавыга. Шушы сәфәр вакытында ул Сәгъдинең «Бостан» әсәренә һәм Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Ум авылында «Бараба иле» дигән тарихи язмага тап була (Рәс. 1). Тубыл-Бараба тарихы чын мәгънәсендә кулъязма мираска кызыксыну уята, кулъязма «җене» кагылуга сәбәпче була.

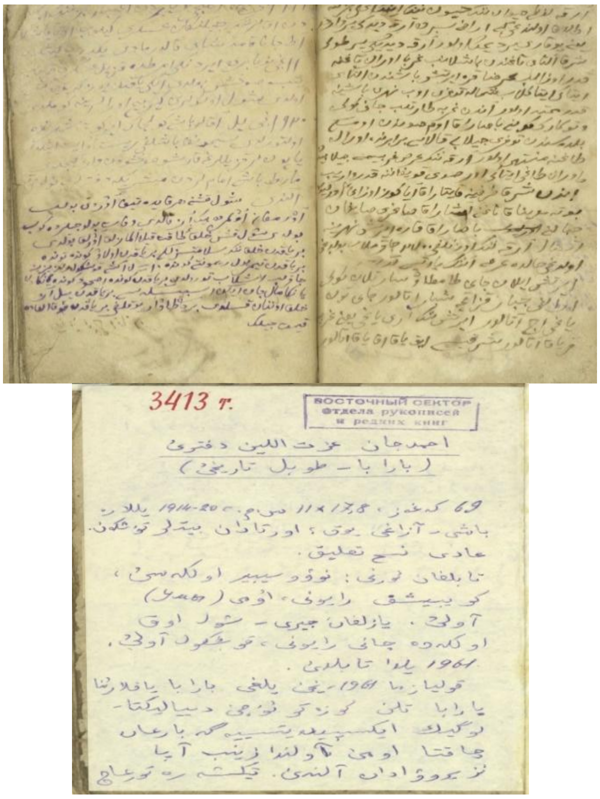

Рәс. 1. Тубыл-Бараба тарихы. Новосибирск өлкәсе, Куйбышев районы, Ум авылы. КДУ ДЭ-1961

Бараба якларында алган тәэсирләрен М. Госманов Казанга кайткач, Ш. Мөхәммәдьяров белән уртаклаша, ә остазы, һич көтмәгәндә, археографик экспедиция оештырырга кирәк дигән фикерне җиткерә. 1963 елда Горький (хәзерге Түбән Новгород) өлкәсе Сергач районына һәм Оренбург төбәгенә Миркасыйм Госманов катнашында оештырылган өченче сәфәр аның җитәкчелегендәге беренче экспедиция була.

Шушы фатиха белән башланган археографик экспедиция ярты гасыр тирәсе дәвам итеп, татар дөньясына шактый исемнәрне, тарих тузанына күмелеп калган байтак ядкярләрне, басма китапларны кайтарып, фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. 1963–1989 еллар аралыгында әлеге экспедиция Казан университеты китапханәсендәге Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең Көнчыгыш кулъязмалары фондын 5831 берәмлеккә баету мөмкинлеген бирә: 1963 елга биредә 5701 берәмлек саналса, 1989 елга ул 11630 га кадәр арта. Әлеге гыйльми сәфәрләрнең өйрәнү географиясе Татарстан җирлегендәге торак пунктлардан тыш, Касыйм төбәгеннән алып, көнчыгышта Иркутск өлкәсенә кадәр, төньякта Пермь-Вяткадан башлап, көньякта Әстерханга кадәр территорияне үз эченә ала, «ягъни Россия Федерациясенең өчтән ике өлешендә эзләнүләр алып бара» [7, б. 153]. М. Госманов җитәкчелегендә оештырылган бу экспедицияләрдә ул вакытта университет галимнәре Х. Госман, М. Зәкиев, Ш. Мөхәммәдьяров, соңрак И. Гыйләҗев, Җ. Миңнуллин, Ф. Шәкуров, Р. Мәрданов, этнограф Р. Кашафетдинов һ.б. белән бергә системалы төстә студентлар да катнаша.

Кулъязмалар җыю, өйрәнү өлкәсендә күренекле археограф, Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең көнчыгыш кулъязмалары секторы җитәкчесе Альберт Фәтхи эшчәнлеге аеруча хөрмәткә лаек. 32 елдан артык гомерен яраткан хезмәтенә багышлаган галим, җәй көннәрендә үзлегеннән гыйльми сәфәрләр оештыра, Татарстанның Кама арты, төньяк-көнчыгыш районнарында эзләнүләр алып бара. Кулъязмалар бүлегенең фондларын үстерү белән генә чикләнеп калмыйча, аларны өйрәнү һәм фәнни әйләнешкә кертүгә үзеннән зур өлеш кертә [16, б. 185–188].

Университет экспедициясе, матди сәбәпләр аркасында, 1990 еллар башында бөтенләй өзелү-тукталу чигенә җитә. Бары тик фидакарь җанлы галимнәребездән Җәүдәт Миңнуллин тырышлыгы белән генә бу гыйльми сәфәрләр тукталмый. Шул вакытта КДУ белән бергә Милли китапханәнең берләштерелгән археографик экспедициясен оештыру тәкъдиме туа һәм 1992 елның җәеннән ул рәсми төстә оештырыла башлый [2, б. 14]. Казан университетының Татарстан Милли китапханәсе белән берләштерелгән археографик экспедицияләре «1992–2009 һәм 2011-2012 елларда – барлыгы егерме ел дәвам итеп, бердәмлек белән, уртак максатларга бик нәтиҗәле хезмәт итә» [2, б. 16]. Күмәк экспедицияләрнең җитәкчесе университет ягыннан Җәүдәт Миңнуллин, Милли китапханәдән Рәиф Мәрданов (1992–2000), Ләззәт Хәйдәров (2001–2004), Ленар Гобәйдуллин (2006–2012) була. Әлеге сәфәрләрдә университетның татар филологиясе һәм тарихы факультеты (башта татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультеты), тарих факультеты студентлары белән бергә Чаллы педагогия институты студентлары да актив катнаша. Күмәк экспедиция шушы еллар аралыгында Оренбург, Пермь, Пенза, Ульяновск, Башкортстан, Чувашия, Түбән Новгород, Мари Иле, Удмуртия төбәкләрендә һәм

республикаларында, Татарстанның Әтнә һәм Биектау районнарында эшли. 1992 елдан 2012 елга кадәр егерме ел дәвамында барлыгы 3213 кульъязма һәм басма китап табылып, киң фәнни әйләнешкә кертеп җибәрелә. Алар арасында тарихи, әдәби һәм дини кульъязма ядкярләр, гарәп язулы иске басма китаплар белән бергә «атаклы «Шура» һәм XX йөз башында нәшер ителгән башка бик күп татар журналларының төпләмәләре дә табыла» [7, б. 148]. 2012 елдан, кызганычка каршы, әлеге берләштерелгән экспедиция дә туктала.

Археографик экспедициянең нәтиҗәле эшләве Казан университеты фәнни китапханәсе Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең көнчыгыш кульъязмалар фондын ике тапкыр диярлек баетырга мөмкинлек бирә. Шушы вакыт аралыгында VII гасырдан алып, XX йөз уртасына кадәр вакыт эчендә иҗат ителгән сирәк китаплар, кульъязмалар, ислам тарихына бәйле язмалар, астрономия, математика, география һәм фәннең башка тармакларына бәйле кулланмалар, авыл тарихлары, шәкерт дәфтәрләре, «Идегәй», «Түләк-Сусылу», «Кыйссаи Авык» дастаннары һ.б. фольклор үрнәкләре һәм матур әдәбият әсәрләре туплана. Алар арасында иң киң таралганы, әлбәттә, Коръән һәм Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре була. Еш очрауларына карамастан, әлеге табышларның кыйммәтләре чиксез. Мәсәлән, 1982 елда Курган өлкәсенә оештырылган экспедиция вакытында Коръәннең XVI йөзгә караган бик борынгы күчермәсенә тап булалар (Рәс. 2). Китапханә фондында саклнучы әлеге кульъязма Коръәннең иң борынгысы буларак та, Болгар территориясендә күчерелүе белән дә зур әһәмияткә ия [21, б. 93–105].

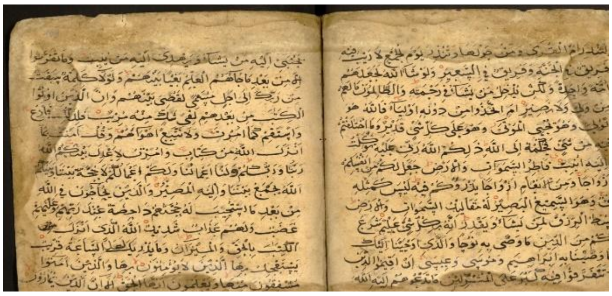

Рәс. 2. Коръән. XVI йөз. Курган өлкәсе. АЭ-1982

Болгар чоры әдәби ядкярләреннән булган «Кыйссаи Йосыф» әсәре татарлар арасында гаҗәеп күп таралган, көйгә салынып, яратып укылган әсәрләрдән санала (Рәс. 3).

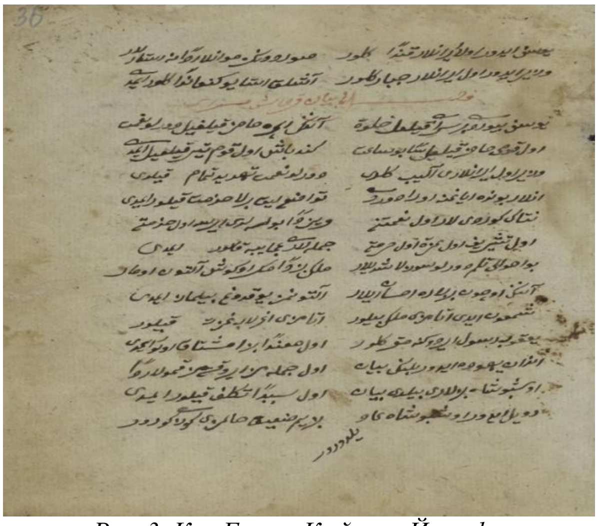

Рәс. 3. Кол Гали. «Кыйссаи Йосыф»

М. Госманов җитәкләгән экспедицияләр вакытында әсәрнең 77 күчермәсе табыла. Моннан тыш, археограф Альберт Фәтхи алып барган эзләнүләр «Кыйссаи Йосыф»ның 43 күчермәсенең китапханә фондларында тупланыуына мөмкинлек тудыра. Бу күрсәткечләр әлеге әсәрнең таралыш һәм укылыш фактын дәлилли.

Әлбәттә, табылган барлык кульъязма яки басма китаплар да феномен була алмый. Әмма аерым табышлар әдәбият тарихы өчен гаять зур ачышлар, яңалыклар алып килә, чыганаклар белән баета: урта гасыр төрки-татар әдәбиятына караган шактый әсәрләрне кайтару яисә дөнья күргән басмаларны баету, тулыландыру, әдәбият тарихына, әдип иҗатына яки шәхесенә карата яшәп килгән шаблон фикерләрне, мәгълүматларны үзгәртү, тулыландыру мөмкинлеген бирә. Мәсәлән, 1964 елда Түбән Новгород өлкәсе Сафаҗай авылына оештырылган экспедиция фәнни җәмәгатьчелеккә Хөсәен Фәезханов автографын «бүләк итә» (Рәс. 4). 1856 елда галим тарафыннан авылдашы Хәбибуллага язылган хат, әлбәттә, мөһим табышларның берсе була. Х. Фәезхановның башка автографлары 1986 елда Ш. Мәрҗанинең оныгы Д. Әмирханов тарафыннан тапшырыла [22, б. 12–18].

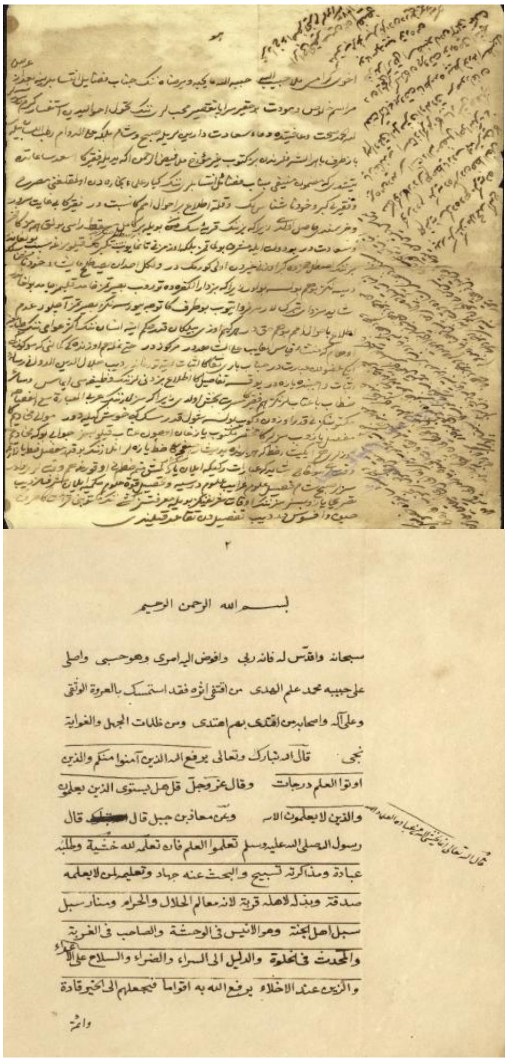

Рәс. 4. Хөсәен Фәезханов автографлары. 1850-1860 еллар

Тагын бер мисал: 1968 елда Буа районы Әхмәт авылына оештырылган экспедиция вакытында Мәхмүд Болгари тарафыннан язылган «Нәһҗ әл-фәрадис»ның 1855 елда күчерелгән кульязмасы табыла (Рәс. 5) һәм бу чор әдәбиятына бәйле аерым мәгълүматларны тулыландыру мөмкинлеген бирә.

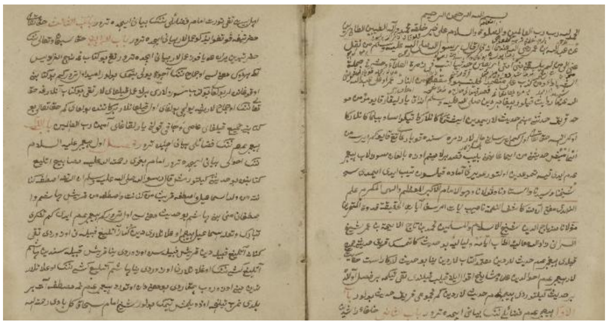

Рәс. 5. Мәхмүд Болгари. «Нәһҗ әл-фәрадис». Буа районы, Әхмәт авылы. 1968 ел.

1969 елда Чүпрәле районы Иске Шәйморза авылында археографик экспедиция Г. Кандалый иҗат иткән «Мәгъшукнамә» әсәренең кульязмасына тап була (Рәс. 6). Бу табыш, бер яктан, әлеге әсәрне татар укучысына кайтаруы һәм фәнни әйләнешкә кертеп җибәрүе ягыннан кыйммәткә ия. Икенче яктан, әдипнең иҗаты турындагы әдәби фактларны баетырга мөмкинлек бирә. Моны дәлилләүче бер факт: Г. Кандалыйның 1960 елда басылган китабында 2500 дән артык шигъри текст дөнья күргән булса, М. Госманов тарафыннан төзелеп, 1988 елда чыккан басма 8500 юл текстны үз эченә ала [7, б. 154].

Рәс. 6. Г. Кандалый. «Мәгъшукнамә». Чүпрәле районы, Иске Шәйморза авылы. АЭ - 1969

1984 елда Мари Иле Бәрәңге районына оештырылган экспедиция вакытында Мазарбашы авылында Г. Утыз Имәни иҗат иткән «Горбәтнамә» әсәренең 1786 елгы кульязмасы табыла (Рәс. 7). Бу табыш китапханәдә сакланучы әлеге әсәрнең кульязмалары арасында иң борынгысы буларак бүген дә зур әһәмияткә ия.

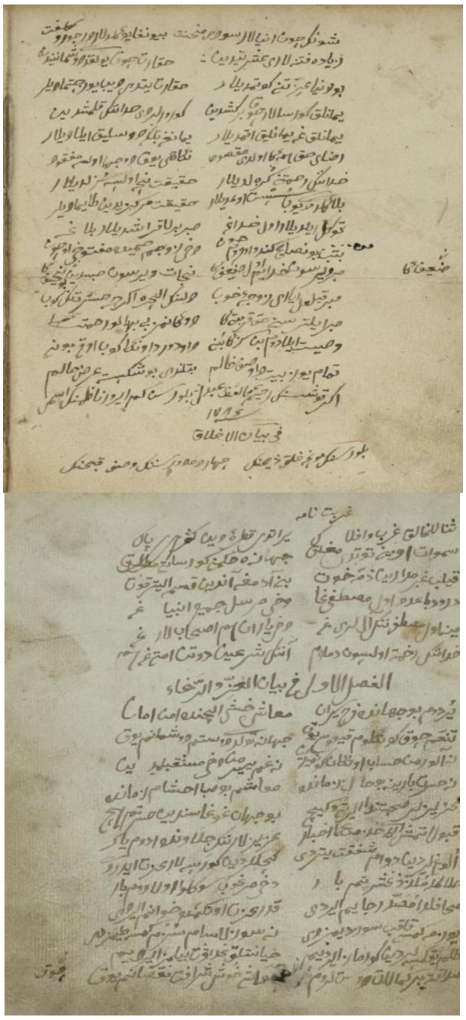

Рәс. 7. Г. Утыз Имәни. «Горбәтнамә», 1786 ел. Мари Иле, Бәрәңге районы, Мазарбашы авылы. АЭ-1984

Моннан тыш, әдәби мирасыбыз үрнәкләреннән Мөхәммәдьяр, Габдерәхим Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Һибәтулла Салихов, Габделҗаббар Кандалый, Мифтахетдин Акмулла кебек татар әдәбиятында тирән эз калдырган күренекле каләм ияләренең әлегә кадәр билгеле һәм билгеле булмаган әсәрләренең күчермәләре, аларның тәрҗемәи хәлләренә кагылышлы башка язма чыганаклар табыла. Шунысын да ассызыклап китү мөһим: күп кенә әдипләрнең әлеге экспедицияләр вакытында табылган әдәби мираслары соңыннан тикшерелеп, төп оригиналдагыча бастырып чыгарыла, галимнәр тарафыннан тикшерү объекты итеп алынып, әдәбият белеме үсешенә зур өлеш кертә.

Шул ук вакытта әлеге сәфәрләр вакытында башка төрки халыкларның әдәби ядкярләре дә табылып, татар халкының укымышлы, киң карашлы, дөнья әдәбиятыннан мәгълүматлы булуын тагын бер кат дәлилләргә, ассызыкларга мөмкинлек бирә. Татарларның көнчыгыш дөньясы, Урта Азия яклары белән тыгыз бәйләнештә яшәүләре – гомумбилгеле факт. Моннан тыш, татар мәдрәсәләрендә шәкертләр көнчыгыш дөньясында киң таралган китапларның күбесен дәреслек буларак файдаланганнар. Шуңа да татарлар яшәгән төбәкләрдә гарәп, фарсы, үзбәк, азәрбайҗан, казах, таҗик һ.б. телләрендә язылган әсәрләрнең күчермәләре еш очрый. Мисал өчен, 1968 елда Әстерхан өлкәсе Яңа авылда фарсы әдибе Ф. Гаттар иҗат иткән «Тәзкирәтел әүлия» әсәренең 1281 елгы күчермәсе табыла (Рәс. 8). Бу табыш – бүгенгә кадәр китапханә фондында саклануючы фарсы телендә язылган кулъязмаларның иң борынгысы.

Рәс. 8. Гаттар. «Тәзкирәтел әүлия», 1281 ел. Әстерхан, Яңа авыл. АЭ-1968

Тупланган кулъязмалар арасында төрекмән телендә язылганнары да бар. Мәсәлән, 1968 елда экспедиция әһелләре Әстерхан өлкәсендә Мәхтүм Колыйның шигъри әсәрләр җыентыгының XIX йөз ахырына нисбәтле күчермәсенә тап була (Рәс. 9). Әлеге табыш төрки халыклар арасында булган милли-мәдәни багланышлар тарихын өйрәнү өчен мөһим чыганак булып тора.

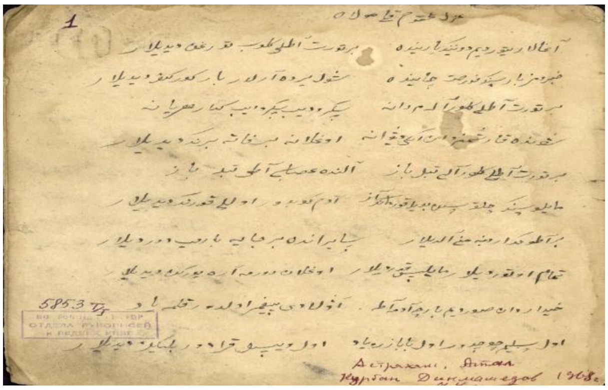

Рәс. 9. Мәхтүм Колыйның шигъри әсәрләр җыентыгы. XIX йөз ахыры – XX йөз башы. Әстерхан өлкәсе. АЭ-1968

Яисә үзбәк халкының төрки әдәбиятлар үсешенә зур йогынты ясаган билгеле шагыйре, олуг фикер иясе һәм дәүләт эшлеклесе Галишер Нәваи тарафыннан иҗат ителгән «Диван» әсәренең Буа районы Каенлык авылында табылган кулъязмасы да кыйммәтле табышларның берсе [23, б. 73-75] була (Рәс. 10).

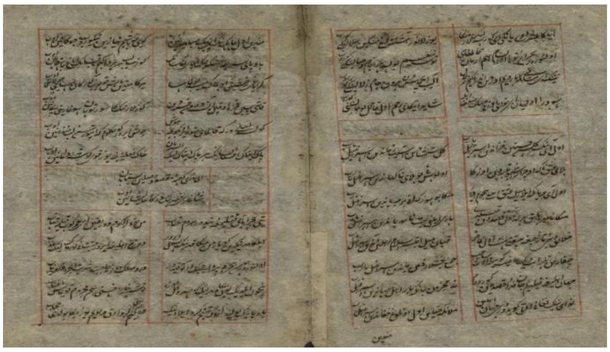

Рәс. 10. Галишер Нәваи. «Диван», Буа районы, Каенлык авылы. АЭ-1968

Шул рәвешле, әлеге экспедиция нәтиҗәсендә табылган кулъязма һәм басма китаплар фәндә яшәп килгән күп кенә «ак тап»ларны бетерү, аерым фактларны төгәлләштерү юлында алыштыргысыз дәлил булып калка. Мондый сәфәрләр бу ядкярләрнең күбесен мәңгегә югалудан саклап калып, милли-мәдәни мирас төсендә киләчәк буыннарга тапшыру мөмкинлеген тудыра.

Төп нәтиҗәләр

Ярты гасыр дәвам иткән экспедицияләр вакытында Россиянең 5 автономияле республикасы һәм 15 өлкәсендәге 900 гә якын торак пункт тикшерелә һәм төрки-татар, гарәп, фарсы телләрендә язылып, фәннең күп өлкәләрен колачлаган 10 000 нән артык кулъязма, мең ярымга якын басма китаплар җыела һәм китапханә фондларына тапшырыла. Табылган кулъязмаларның күпчелек өлешен дини эчтәлектәге Коръән Кәрим, Һәфтияк, төрле күләмдәге догалыклар, пәйгамбәрләр тарихына багышланган язмалар, дини васыятьнамәләр, салаватлар тәшкил итә. Моннан тыш, коллекциянең зур күләме тел, әдәбият, халык авыз иҗаты, тарих, медицина, әхлак өлкәләренә карый. Бу экспедицияләр кулъязма ядкярләребезне җыю белән генә чикләнеп калмыйча, аларны өйрәнеп, күп текстларны беренчеләрдән булып фәнни әйләнешкә кертүгә ягыннан да бәһасез була.

Хәзерге көндә Казан университеты китапханәсендәге Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең Көнчыгыш кулъязмалары секторында гарәп графикасында язылган 15000 нән артык кулъязма саклана. Бу – Россия күләмендә иң зур күрсәткеч. Әлеге кулъязмаларның 70 проценты – нәкъ менә археографик экспедициянең эшчәнлеге нәтиҗәсе! Алар бүген дә тарих, тел һәм әдәбият белеменә, гомумән, милләтебезгә хезмәт итә, хәзерге фәнни эзләнүләрнең дә өйрәнү объекты булып кала!

* *Борынгы кулъязма китапларның фотокопияләре Казан университеты Фәнни китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге фондыннан алынды.*

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. *Госманов М.Г.* Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 463 б.

2. Милли китапханәнең археографик экспедицияләре: 30 еллык тәҗрибә / төз. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшр., 2022. 250 б.

3. *Усманов М.А.* Сколько потерь в каждой находке! // Памятники Отечества. Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. 1989. № 1. С. 115-124.

4. *Усманов М.А.* Итоги и перспективы археографических работ в Казанском университете // Материалы итоговой научной конференции КГУ за 1988 год: доклады на пленарных заседаниях. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. С. 3-20.

5. *Миңнуллин Җ.С.* Күренекле галим, әдип, җәмәгать эшлеклесе // Казан утлары. 2004. № 5. Б. 151-155.

6. *Миннуллин З.С.* Восточная археография в Казанском университете: страницы истории // Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие

и перспективы изучения (К 80-летию профессора М.А. Усманова). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. С. 113-118.

7. *Миңнуллин Җ.С.* Мәкаләләр җыентыгы. Казан: Татар.кит.нәшр., 2023. 358 б.

8. *Крачковский И.Ю.* Собрание арабских рукописей в Казани. Избранные сочинения. М.-Л., 1960. Т. 6. 739 с.

9. *Әхмәтҗанов М.И.* Сайланма хезмәтләр. Казан: ТӘһСИ, 2019. 336 б.

10. *Усманова Д.М.* Миссия археографических экспедиций в сохранении и развитии традиций востоковедения и исламоведения в Казанском государственном университете // Ислам в мультикультурном мире: Мусульманские движения и механизмы воспроизводства идеологии ислама в современном информационном пространстве. Казань, 2014. С. 465-481.

11. *Усманова Д.М., Мустафина Д.А.* Традиции восточной археографии в Казани и Казанском университете // SLAVISTICA VILNENSIS. 2015. № 60. С. 203-223.

12. *Мустафина Д.А.* Вклад М.А. Усманова в основание и деятельность Археографической лаборатории Казанского университета // Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения (К 80-летию профессора М.А. Усманова). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. С. 61-69.

13. Татар факультетына 50 ел. Казан: Шәкли фәхем, 1994. 70 б.

14. Татар факультетына 60 ел. Казан: Казан ун-ты типографиясе, 2004. 143 б.

15. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты. Казан: Б. и., 2004. 42 б.

16. Альберт Фәтхи: мәкаләләр һәм истәлекләр / төз. Раиф Мәрданов. Казан, 2007. 399 б.

17. Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным. Т.II, Ч. I, Собрание летописей. Татарский текст с русским предисловием. Казань, 1854. XVIII, 128 с.

18. *Готвальд И.Ф.* Описание арабских рукописей, принадлежавших библиотеке Императорского Казанского университета. Казань, 1855. 302 с.

19. *Каримуллин А.Г.* Востоковедные фонды библиотеки Казанского университета им. В.И.Ульянова (Ленина) // Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. М., 1963. С. 228–236.

20. *Юсупов А.Ф., Файзуллина Г.Ч.* Школа татарской диалектологии в Казанском университете: предпосылки, формирование и развитие // TATARICA. 2024. № 22 (1). Б. 26-48.

21. *Гараева Н.Г.* Старейший список Корана в собрании Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета // Восточные рукописи: современное состояние и перспективы изучения: Материалы Круглого стола (Казань, 1 декабря 2011 г.) / составители: Р.Ф. Исламов, С. Ф. Галимов. Казань, 2011. С. 93-105.

22. *Амерханова Э.И., Марданов Р.Ф., Сабирова Э.Н.* Сокровища мысли татарских просветителей // «Верность истине»: К 200-летию историка, лингвиста и педагога Хусаина Фаизханова: буклет выставки в Музее истории КФУ (18 мая – 3 июня 2023 года). Санкт-Петербург, 2023. С. 12-19.

23. Рукописи Алишера Навои в собраниях Казани. Каталог. / Составитель и автор описания рукописей – д. и. н. И.В. Зайцев. Москва – Казань – Тамбов, 2021. 192 с.

АРХЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Айрат Фаикович Юсупов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

Энже Наилевна Сабирова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Endzhe.Sabirova@kpfu.ru.

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

Археографическая экспедиция Казанского университета, посетив около 900 населенных пунктов в 15 областях 5 автономных республик России, вернула татарскому читателю более 10 000 рукописей на тюрко-татарском, арабском, персидском языках, около полутора тысяч печатных книг. Среди найденных рукописей преобладают книги религиозного содержания (Кораны, Хафтияки (часть Корана), молитвенники, истории пророков), ценные рукописи с произведениями народного творчества, трудами по языкознанию, по художественной литературе, истории, медицине. Эти экспедиции не только нацелены на сбор, накопление и научное исследование рукописных памятников, над которыми нависла опасность исчезновения, но прежде всего ориентированы на сохранение наследия культуры прошлого.

В статье содержится обзор редких рукописей, обнаруженных за полвека в ходе археографических экспедиций Казанского университета, выявлено научное и социальное значение этой работы в жизни татарского народа. В ходе исследования реконструирована история возникновения археографических экспедиций и содержание их работы, выявлен их вклад в развитие литературоведения.

Ключевые слова: Казанский университет, археографическая экспедиция, рукопись, печатная книга, научная работа

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.